

Különlenyomat
a *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*
c. kötetből,
szerkesztette JANKOVITS LÁSZLÓ és KECSKEMÉTI GÁBOR,
Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 230 l.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR
Emblémaelméletek Magyarországon
a XVI–XVIII. században

A XVI–XVIII. századi didaktikus irodalom terjedelmes és sokrétűen differenciált korpuszának egyik széles területe az emblematika. A számos irodalmi, képzőművészeti és műfaji hagyományt integráló terület módszeres feldolgozása Magyarországon a közelmúltban indult meg, mégpedig úgy, hogy a forrásfeltárással párhuzamosan megkezdődött ezeknek az elsődlegesen didaktikus funkciójú, a tudás szervezésére, közvetítésére és cselekvésre orientált kép–szöveg együtteseknek az irodalomelméleti modellálása.¹ Ma már nem vonható kétségbe, hogy az emblematika fontos szerepet játszik a XVI–XVIII. századi irodalom-, művészet- és művelődéstörténet megoldatlan problémáinak tisztázásában. Az emblematikát nem lehet kézlegyintéssel „szimbolikus agytornának” minősíteni, mivel ezzel lemondunk a reneszánsz és barokk irodalom egyik, hosszú időn át számos műfajban jelenlévő kifejezésformájának és e forma szerepének a mélyebb megismeréséről. Az irodalomtörténeti emblémakutatás jelentős eredményeket ért el például homályos vagy ismeretlen eredetű és jelentésű szövegek forrásának, eszmei kapcsolatrendszerének meghatározásában, a forma szétáradásának, alakváltozásainak és alkalmazkodásának nyomon követésében, valamint az európai emblémaszerzők magyarországi hatásának feltérképezésében. Ezek az elemzések tanúsítják, hogy a szövegközpontú érdeklődés és az emblémának mint kép és szöveg együtteséből álló műfajnak a megközelítése a szöveghagyomány és képhagyomány bonyolult kölcsönhatása miatt csak együtt lehet eredményes.

A magyarországi irodalmi emblematika eddigi vizsgálatai azt is mutatják, hogy a kutatás továbblépését az emblematikus kifejezésformák összetettsége és folyamatosan változó megjelenése mellett nagymértékben akadályozza az elméleti alapok

---

1 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, MKsz, 112(1995), 142–163; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Towards a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition (Literary Emblematics and Emblem-reception in Hungary 1564–1796) = European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference, June, 9–12, 1993*, ed. György E. SZÓNYI, Leiden–New York–Köln, 1996, 190–208; KNAPP Éva, *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai*, ItK, 99(1995), 595–611.

tisztázatlansága.² A XVI. században önálló emblémaelmélet az emblémáskönyvek előszavain kívül csupán az imprézaelméletek részeként vagy függelékeként létezett, s a különböző impréza-, embléma- és szimbólumelméleti fejtegetések egymással szorosán összefonódva jelentek meg a traktátusirodalomban.³ A felsorolt kifejezésformák közös gyökerekre nyúltak vissza, kölcsönösen átalakíthatók voltak egymásba, s ez a fő oka annak, hogy az elméletekben és a gyakorlatban a hieroglifika, embléma, impréza, szimbólum, *imago* stb. kifejezéseket szinonim értelemben, illetőleg gyűjtőfogalomként használták.

A kor retorikájában, poétikájában és művészetelméletében megjelenő emblematika a részletesebben kidolgozott európai elméletek alapján további formákra bontható, a jóval szegényebb magyarországi forrásanyag azonban ezt nem mindig teszi lehetővé. Az elmélet fogalmát tágan értelmezzük, s a szorosabb értelemben vett irodalomelméleti megjegyzések mellett számba vesszük a példatárakból kikövetkeztethető implicit elméleteket, az *imago*-elméletek és az *ars memorativa* ide kapcsolódó megállapításait, valamint a negatív megközelítéseket. Ezt az eljárást a forrásadottságok mellett az indokolja, hogy a XVII–XVIII. századi magyarországi poétikák, retorikák és emblematikus kiadványok megállapításai az európai traktátusirodalomhoz hasonlóan többnyire nem az emblémára mint autonóm kifejezési formára vonatkoznak, hanem együttesen érintik a morális célkitűzés által meghatározott, alkalomhoz kötött, másodlagos kifejezési eszközöket.

A magyarországi emblémaelméletek – más európai elképzelésekhez hasonlóan – nem tiszta elméletek voltak, hanem elmélet és gyakorlat sajátos ötvözetei. Az elmélet csak ritkán hatott közvetlenül a gyakorlatra, s a gyakorlat mindig erőteljesebb volt az elméletnél. Az elmélet jelentős részben a már meglévő mindenkori gyakorlatot írta le és kanonizálta, de a gyakorlat rendszerint jóval összetettebb volt, mint az elmélet.⁴

A vizsgálatot kiterjesztettük a Magyarországon megjelent poétikák és retorikák megfelelő részleteire, s számba vettük a magyar szerzőktől külföldön vagy Magyarországon megjelent emblematikus kiadványok elvi megjegyzéseit. A különböző típusú szövegek közös vonása, hogy többnyire csupán rövid, szűkszavú eligazítást adnak. Elsődleges céljuk az oktatás és tanítás volt, a gyakorlati alkalmazás bemutatása, ezért egyben példatárként is szolgáltak. Itt is megfigyelhető, hogy az elméleti állásfoglalás és a példaanyag rendszerint független a szerzők felekezeti hovatartozásától. A Magyarországon megjelent külföldi szerzők és a magyar szerzők megállapításai lényegében azonos körben mozognak, az átvételek, hatások több esetben kimutathatók. Az irodalomelméleti forrásokban az emblematika a rendszerek különböző pontjaihoz kapcsolódik, a kapcsolatot alapvetően a funkció határozza meg.

---

2 KLANICZAY Tibor, *Marót Károly: Amicitia*, Szeged, 1939, ismertetés, EPhK, 1947, 130–132.

3 Dieter SULZER, *Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Emblemtheorien*, hrsg. Gerhard SAUDER, St. Ingbert, 1992.

4 KNAPP, i. m., 1995, 607–610.

Emblematika az irodalomelméleti kézikönyvekben

A XVI. században az embléma olyan új kifejezésformának számított, melynek nem volt kidolgozott elmélete az antik és a középkori retorikában. Ezzel is összefügg, hogy retorikai, poétikai elhelyezése jelentős ingadozást mutat. A poétikák és retorikák emblematikára vonatkozó megjegyzései négy fő típusba oszthatók: 1. példatár jellegű adatok, 2. implicit elméletek, 3. elméletek, amelyek többnyire példagyűjteményekkel egészülnek ki, 4. negatív megközelítések. A típusok időben egymás mellett léteztek, köztük több átmeneti forma található.

1. Példatár jellegű adatok. A heidelbergi írói körhöz tartozó Aszalós Mihály 1618-ban megjelent, későreneszánsz, manierista hatásokat mutató verstani példatárban a különféle antik versformában írt költeményeket rokonainak, barátainak és pártfogóinak ajánlotta.⁵ Aszalós minden versben egy-egy növényt nevez meg, majd ajánló lemmát fűz a növényhez hasonlított személyhez, végül ezt követi a verstani *explicatio*. A *strenák* dicsőítik az ajánlások címzettjének erényeit, tulajdonságait és életvitelét, s közlik azt is, hogy az adott személy miért hasonlítható a kiválasztott növényhez. A szimbolizálásnak ez a formája világosan utal Aszalós elképzelésére: poézisgyakorlatot kívánt adni egy divatos kifejezési forma, a személyekhez kapcsolt impréza-sorozat segítségével. Aszalós a humanista embléma- és imprézagyakorlatból indulhatott ki, melyben jelentős szerepet játszott a személyek és elvont tartalmak növényekkel vagy állatokkal történő megjelenítése.

Különféle szimbólum- és emblémapéldák találhatók a Michael Radau-féle, 1656-ban Váradon Georgius Beckher neve alatt kiadott Soarez-átdolgozás második, speciális részében.⁶ A különféle alkalmakra szóló *oratio*-típusok elkészítésének elméleti leírása után, az *oratio*kat díszítő eszközök között felsorolt szimbólumokat és emblémákat e retorikai kézikönyv egyaránt alkalmazhatónak tartja az eljegyzési, menyegzői, ajándékfelajánlási, temetési, gratulációs, hálaadó, kérő, ajánló, buzdító és a tisztségviselők megválasztásakor mondott beszédekben. A példák hivatkozott szerzői Petrarca, Pierio Valeriano, Alciato, Typotius, Pietrasanta, Paolo Giovio, Jeremias Drexel, Étienne Binet és Nicolaus Reusner. A hivatkozás nélküli szövegek forrásainak azonosításával ezt az önmagában is figyelemreméltó névsort olyan nevekkal egészíthetjük ki, mint például Gabriel Rollenhagen, Joachim Camerarius (junior) és Jacob von Bruck-Angermundt.⁷ A példák igényes kiválasztása jelzi, hogy

5 Michael ASZALOS, *Calatbus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum*, Marburg, 1618.

6 Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*, Varadini, 1656, Pars II, *In specie*, 194–195, 198–199, 244–251, 268–270, 270–275, 299–305, 322, 382–383, 394–395, 401, 418, 421–422. – Vö. TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.

7 Például: BECKHER, *i. m.*, 322, „Pelicanus [...] cum Elogio: Pro lege et grege” – „Pro lege et pro grege” mottóval: Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus Emblematum* [...], I–II, Arnheim, 1611–1613, II, nr. 20; Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum* [...]

Beckher egyaránt ismerte a humanista és a jezsuita emblematikát, s a retorikát forgató diákok színvonalas példaanyagot tanulmányozhattak.

Nyilvánvaló, hogy a Radau–Beckher-féle retorika nem kezelte külön irodalmi formaként az emblémát. Elméleti megjegyzése nincs, a példákban azonban kitűnik, hogy ismerhette az elméleteket is. Erre utal az a következetesség, amellyel a képet helyettesítő képleírásból és mottóból (*lemma*) álló kétrészes kompozíciót mindig *symbolum*-nak, a képleírásra, mottóra (*inscriptio*) és *explicatio*-ra tagolódo hármas szerkezeteket pedig emblémának nevezi.⁸ Ez a XVI–XVII. századi elméletekben (pl. Paradin, Giovio, Bargagli) gyökerező megkülönböztetés jelzi, hogy nemcsak ismerte, hanem a gyakorlatban is alkalmazta a szimbólum, az embléma és más, hasonló kifejezési eszközök elkülönítésének elméleti alapjait.⁹

2. Implicit elméletek. Ilyen típusú utalások találhatók például Andreas Graff, Guilielmus Bucanus és Buzinkai Mihály munkáiban.¹⁰ Az utalások a képelméletekhez vagy a poétikák és retorikák más részletkérdéseire kapcsolódnak.

Eloquentia-tankönyvében Graff az emblémát az *inventio*-rész első fejezetében, a téma kifejtésén belül helyezi el. A témában a *distinctio*-t és az *investigatio*-t különbözteti meg egymástól. A *distinctio*-hoz sorolja a szabad és a kötött témát, s a kötött tárgyhoz (*strictum thema*) két újabb lehetőséget sorol: a *thema exegeticum*-ot és a *thema analyticum*-ot. *Exegeticum* az a tárgy, amelynél a textus valami mással teszi érthetővé a mondanivalót. Ennek fajtái az *emblemata*, *symbolum*, *aenigma*, *parabola*, *apophtegma*, *paradoxa*, *gnoma*, *chria* és a *hieroglyphica*.¹¹

Poétikájában Graff az *ornatus*-ról szóló fejezetben tíz fajtáját különíti el az *occultum ornatus*-nak. Ezek közül némelyik, így például az *aenigma*, az előbbi felsorolásban is szerepel. A díszítésnek ez a módja szerinte „Occultum est cum sensus

---

Centuria, I–IV, Norimbergae, 1590–1604, *Centuria* III, nr. 37. BECKHER, *i. m.*, 322, „Aquila [...] cum Epigraphe: Sub umbra alarum mearum” – „Sub umbra alarum tuarum” mottóval: Jacob von BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata moralia et bellica*, Argentorati, 1615, nr. 15. BECKHER, *i. m.*, 322, „Leo [...] cum lemstate: Non dormivit qui custodit” – „Non dormit qui custodit” mottóval: ROLLENHAGEN, *i. m.*, II, nr. 15.

8 „Sodalitas Mariana aliud symbolum habuit; columbam odore perfusam, quam gregatim aliae insequebantur: cum Lemstate: In Odorem.” BECKHER, *i. m.*, 195. „De Poculis [...] Scyphus quo Nestor olim utebatur, dicebatur Nestorida [...] Hunc Sciphum vocat Alciatus Coelum: Est coelum [...]” BECKHER, *i. m.*, 271–272.

9 KNAPP, *i. m.*, 1995, 599.

10 Andreas GRAFF, *Methodica poetices praecepta in usum Scholae Solnensis edita*, Trenchini, 1642; Uő., *Lex mihi Ars Studium Eloquentiae absolutum*, I, *Elementali*, II, *Systemate*, III, *Gymnasio*, Leutschoviae, 1643; Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes: seu De methodo concionandi Tractatus duo*, Varadini, 1650; Michael BUZINKAI, *Institutionum Rhetoricarum Libri duo*, Patakinii, 1658.

11 „Quotuplex est Astrictum Thema? Duplex: I. Exegeticum, ubi textum aliquem ad declarandum sumimus. V. g. Emblemata, Symbolum, Aenigma, Parabolam, Apophtegma, Paradoxum, Gnomam, Chriam, Hieroglyphicum.” GRAFF, *i. m.*, 1643, II. *Species*, Oratoria, Pars I, *Inventio*, Caput I, *Thema*, B3b–B4a.

versuum ita occultur, ut statim obuius non sit”.¹² Mindez utal arra, hogy Graff a hasonlóság alapján valami másnak a megvilágítására szolgáló eszköznek tartotta az emblémát. Az tehát nem önálló forma, hanem funkcionális kategória, amely őrzi alapvető humanista vonását, a rejtettséget, és különösen alkalmas a díszítésre.

Grafftól eltérően Bucanus és Buzinkai retorikája egyaránt az *imago* kapcsán utal az emblematikus szerkezetekre. Bucanus az *ornatus* tárgyalva a *De memoria* című részben, a *locus*okon belül, az *imagók* között említi azokat a képeket, amelyeket az egyiptomiak a hasonlóság (*similitudo*) alapján használtak a dolgok megjelölésére. Ezek tanítanak, és összekapcsolják a dolgokat.¹³ Buzinkai az alakzatokon belül, a másodlagos figurák között szól az *imagóról*. Az *imago* szerinte *assimilatio*, melyet a szónokok „ad illustrandum orationum” használnak.¹⁴ A kép tehát díszít, és alkalmas valami másnak a megvilágítására.

Az *imago* típusait egyikük sem részletezi, de Bucanus utalása a hieroglifikára jelzi, hogy a rejtett értelmű képet az *imago*hoz sorolta. Mindez egyben azt is mutatja, hogy az említett szerzők az *inventio*, illetőleg az *ornatus* tárgyalása keretében, a toposzok és alakzatok között helyezték el és értelmezték az emblematikus kifejezési eszközöket. Ez a többféle elméleti megközelítés elősegítette például a prédikációs gyakorlat differenciálódását: az embléma kétféle alkalmazását színesítő elemként (*ornatus*), illetőleg az egész retorikai diskurzus szerkezeti vázaként a prédikációs téma képi eszközök és lemmák sorozatában történő kifejtésével (*dispositio*).

3. Elméletek. Ide azokat a forrásokat soroltuk, melyek a meghatározások mellett elméleti fejtegetéseket is tartalmaznak. Ezek az elsősorban poétikákban található megjegyzések lehetőséget adnak arra, hogy megkülönböztessük az embléma kétféle értelmezését.

A. Az embléma mint önálló kifejezési forma (*carmen emblematicum*). Mint *genust*, azaz önálló kifejezési formát közelíti meg az emblémát Ludwig Philipp Piscator 1642-ben Gyulafehérváron kiadott poétikájában. A rámissa szellemű tankönyv harmadik részének hatodik, *carmen exegeticum*ról szóló fejezetében a vegyes műfajok között a következő meghatározást adja: „Emblema est Carmen morale, additum pictura vel symbolo.”¹⁵ A definíció első fele világosan jelzi a XVI. századi elmélet és gyakorlat ismeretét, amikor az embléma elsősorban verses kifejezésforma. A meghatározás második része viszont már érzékelteti az elszakadást az Alciato-féle gyakorlattól: az emblémához kép vagy szimbólum tartozik. Ez az utalás jelzi, hogy a későhumanista és a jezsuita emblematikusok közti elméleti vitában Piscator a

---

12 GRAFF, *i. m.*, 1642, XIII. Caput, Ornatus, H5b–H6a.

13 BUCANUS, *i. m.*, 1650. Tractatus II, De ornatu et decoro Sacrarum Concionum, De memoria, Aph. IV, De locis, II, 85–86: „Aegypti [...] pingebant seu sculpebant animalia, petras, herbas et similia, considerantes aliquam analogiam, similitudinem inter imaginem significantem, et rem significatam”.

14 BUZINKAI, *i. m.*, 1658, Liber I, Pars II, De Schematibus, seu figuris, Caput VI, De figuris sententiae secundariis, XX, XXI, 106–107.

15 Philippus Ludovicus PISCATOR, *Artis Poeticae Praecepta Methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata*, Albae Juliae, 1642, 144–147.

későhumanista álláspontot fogadta el: szerinte az embléma az átfogó kategória, amely meghatározóbb jellegű a rokon kifejezésformáknál, például a szimbólumnál.¹⁶

Piscatoréhoz hasonló felfogást képviselt például Moesch Lukács (1693) és Hányoki Losontzi István (1769).¹⁷ Moesch kétféleképpen értelmezi az emblémát és a rokon formákat: egyfelől az alkalmi, díszítő gyakorlat részének, másfelől önálló formának tartja őket. A *carmen emblematicum* meghatározása a *Vita poetica* harmadik részének második, *Inductio*-fejezete XVII. egységében, a fiatal költő pihentető, hasznos és okos játékaik között található: „Emblematicum carmen est, quod symbolo seu pictura tum lemme, aut inscriptione, ac denique epigrammate ingeniosam moralitatem inducit.”¹⁸ Moesch ebben a körültekintően megfogalmazott mondatban összegzi a XVI–XVII. századi elképzelések és viták sorozatát, s Piscatoréhoz hasonlóan az alciatói emblémavers módosított, tartalmi és formai érveket egyaránt figyelembe vevő definícióját adja. Érzékelhető benne a későhumanista–jezsuita vita lecsendesülése, valamint Bohuslav Balbín és Filippo Picinelli összegző, kevésbé szigorúan szabályozott elképzeléseinek hatása.¹⁹ Moesch Alciató nem szereplő „Impossibile”-emblémájának leírását kapcsolta a meghatározáshoz. Az Alciató-emblémát (*lemma*: Impossibile, *pictura*: szerencsenmosdatás, *explicatio*: kétsoros epigramma) kora gyakorlatának megfelelően írta le: a cím (*inscriptio*) az „impossibile”, amit a kép leírása követ.²⁰ A *lemma* (mottó) Moeschnél az Alciatónál nem szereplő „Aethiopem lavas” kifejezés, ami jelzi a gondolat humanista forrásának, Erasmus *Adagiájának* ismeretét. Ezt követi az alciatói *explicatio* szó szerinti idézése.²¹ Mindez mutatja, hogy Moesch szerint az embléma a későhumanista felfogáshoz híven autonóm kifejezésforma, amely a XVII. századi közérthetőbb, és ezzel együtt súlytalanabb jezsuita gyakorlatnak megfelelően a „*lusus innocens*” szerepét tölti be.

Valódi poétikai kategóriaként, autonóm formaként kezeli az emblémát Hányoki Losontzi István a jóval az európai embléma-divat hanyatlása után kiadott művében. Az *Artis poeticae elementa* című első részben, a *carmen*-nél említi, melynek egyik típusa (*materia*) a kép vagy szimbólum segítségével létrehozott embléma. A rövid

16 KNAPP, *i. m.*, 1995.

17 Lucas a S. EDMUNDO (MOESCH Lukács), *Vita Poetica per omnes aetatum gradus deducta*, Tyrnaviae, 1693; Stephanus LOSONTZI (Hányoki), *Artis poeticae subsidium*, Posonii, 1769; vö. KILIÁN István, *Figurengedichte im Spätbarock = Laurus Austriaco-Hungarica: Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. Béla KÖPECZI, Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 119–179, itt: 137; BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, StudLitt, 2(1964), 29–42.

18 „Poeta Adolescens animum utiliter relaxans, eruditus artificijs, et innocentibus lusibus occupatur.” MOESCH, *i. m.*, 1693, 129.

19 KNAPP, *i. m.*, 1995, 601–604.

20 MOESCH, *i. m.*, 1693, 129.

21 Desiderius ERASMUS, *Adagiorum [...] Epitome*, Lugduni, 1553, 223; Andreas ALCIATUS, *Emblematum libellus*, Einl. August BUCK, Repr. Nachdr. der Orig.-Ausg. Paris, 1542, Darmstadt, 1991, 188. – A szólás forrása Lukianosz epigrammája (*Anthologia Graeca* XI,428). Vö. Jean Michel MASSING, *From Greek Proverb to Soap Advert: Washing the Ethiopian*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 58(1995), 180–201.

definíció egyben jelzi a kifejezésforma háttérbe szorulását: „Emblema. Quod picturae v(el) symbolis additur.”²² Példatára szerint Losontzi is az Alciatótól származtatott emblémát tartotta *carmennek*, s ezzel még a XVIII. század harmadik harmadában is a későhumanista szemléletet képviselte.

B. Az embléma mint a retorikai, poétikai eszköztár része. E felfogás bemutatására három példát választottunk. Soarez retorikájának magyarországi átdolgozásaiban az emblematicus forma a *locusok* tanában eleinte csupán implicit módon, az *imagóval* kapcsolatos részekben található.²³ A Bán Imre által a legbővebb magyarországi átdolgozásnak tartott 1709-es nagyszombati kiadásban a *locus extrinsecus*ról szóló részekben kapott helyet. Ebben a kiadásban a jeles emberi cselekedetekből merített *locusok* a második *tractatus* XIV., *De locis extrinsecis* című fejezetének II. *sectiója* szerint a *testimonium humanum* első neméhez tartoznak. Ezek lehetnek: „exempla, sententiae, proverbialia, symbola, et alia, quae ex veterum libris eruuntur.” A felsoroltak közül a *symbolum* kifejezés utal az emblémára.²⁴ Ez a XVII. század elején kialakult jezsuita emblémaelméleti gondolkodás (Nicolaus Caussin) alapján állítható, amely szerint a szimbólumnál rejtettebb értelmű embléma a szimbólum egyik alkategóriája. A szimbólumot és a vele rokon kifejezési formákat a Soarez-átdolgozás nem magyarázza, s Jacob Masen *Speculum*ának megfelelő helyéhez irányítja az olvasót.²⁵

Az emblémával, hieroglifikával és szimbólummal a negyedik *tractatus De artificiosa tum orationis, tum concionis structura, et partibus* című részének *inventió*ról szóló fejezetében, a *loci extrinseci* között találkozunk ismét. A részletes tárgyalás helyett az átdolgozó itt is egy-egy neves szerző, így Alciato, Valeriano, Aresi, Giovio és Typotius műveire hivatkozik.²⁶ A minden valószínűség szerint nagyszombati átdolgozó föltehetően ismerte és méltán ajánlotta ezeket a szerzőket. Az említett szerzők művei kivétel nélkül rendelkezésre álltak az ország XVII–XVIII. századi jezsuita kollégiumainak könyvtáraiban.²⁷

Az 1709-es Soarez-átdolgozáshoz hasonló megoldást választott a jezsuita Hellmayr (Hellmár) Antal, a latin nyelv szakolcai professzora a humaniorák oktatását segítő kéziratos tankönyvében.²⁸ Az 1734-ben keletkezett összeállítás második, *Ars*

22 LOSONTZI, *i. m.*, 1769, 22–23.

23 Cyprianus SOARIUS (SOAREZ), *Tabulae Rhetoricae [...]*, Leutschoviae, 1675, 77–78.

24 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 52; Cyprianus SOARIUS (SOAREZ), *Manuductio ad eloquentiam*, Tyrnaviae, 1709, 193, 201–203.

25 KNAPP, *i. m.*, 1995, 600; SOAREZ, *i. m.*, 1709, 203.

26 SOAREZ, *i. m.*, 1709, 349–354.

27 Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Sources of the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary*, előadaskézirat: *Fourth International Emblem Conference*, Leuven, 18–23 August 1996.

28 Antonius HELLMAYR, *Institutio ad litteras humaniores, facili methodo ad usum communem discendi docendique accommodata. Dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae inchoatae, nempe 1734*. R. P. Antonio H[...Y] Professore Latino, Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (BEK K), F 33; vö. SZABÓ Flóris, *A költészet*

poetica című részében, a *carmen lyricum* kapcsán együtt tárgyalja a szimbólumot, az emblémát és az *aenigmát*. A szimbólum meghatározásakor Hellmayr Martin Du Cygne-re hivatkozik, ezért a kéziratot összevetettük Du Cygne *De arte poetica libri duo*²⁹ című munkája első kiadásával. Megállapítható, hogy Hellmayr lényegében kivonatolta Du Cygne tankönyve második, speciális részének epigramma-fejezetéből a *Symbolum*, *Symbolum heroicum*, *Emblema*, *Materia emblematis*, *Forma emblematis* és az *Aenigma* című *articulus*okat. Eközben elhagyta a dialógusformát és a humanista (például Pierio Valeriano), későhumanista (például Minoes) forráshivatkozásokat, s tömörítette a mondanivalót. A kivonatot kiegészítette Balbín és Masen elméletének néhány elemével, s a példák egy részét Masen példáival cserélte fel. Mindez jelzi, hogy Hellmayr csupán szerkesztő munkát végzett, miközben az epigrammától (Du Cygne, Masen) a *carmen lyricum*hoz helyezte át az emblematikát.³⁰

A harmadik példa Moesch Lukács már idézett poétikája, amelyben az alkalomhoz kötött poétikai formák gazdag példaanyaga között többször is szerepel a szimbólum és az embléma. Az embléma az *Infantia* és *Pueritia* életkorhoz kapcsolt alkalmi formák között tűnik fel először mint a *gratulationes festorum*, *laus innocentis*, *salutationes* elengedhetetlen eszköze. Ezt a fajta emblémát Moesch másként közelítette meg, mint a *carmen emblematicum*ot: az alkalmi költészetben az emblémák szerinte azonosak az értelem képeivel, amelyeket az *ingenium* (*acumen ingenij*) átvisz az írotáblára és erudícióval (*eruditus coloribus*) rendez el.³¹ Moesch felfogása és példái jelzik, hogy ezek a reprezentációt, díszítést szolgáló emblémák és szimbólumok kevesebb erkölcsi mondanivalót hordoznak a *carmen emblematicum*nál és nem önálló kifejezőeszközök. Kiegészítő formák csupán, amelyek a kronosztichonok, anagrammák stb. mellett jól felhasználhatók például az elégiák, poemák, epithalamiumok és epitaphiumok készítéséhez.

Az emblémát és a szimbólumot Moesch példatárában sem különítette el egymástól, de szimbólumként a korábban említett Beckherhez hasonlóan következetesen az *explicatio* nélküli, képből és mottóból, emblémaként mindig a három összetevőből, képből, mottóból és epigrammából álló szerkezeteket kezelte. Moesch nem jelzi a közölt szimbólum- és emblémapéldák forrását. Bán Imre kísérletet tett az egyik szimbólum, az égő gyertya (*candela ardens, cum lemmate: Inserviendo consumidor*) forrásvidékének feltárására, s megállapította, hogy „Moesch lemmája Rollenhagenéhoz áll közel”.³² Ugyanez a képi motívum és szöveg azonban két

---

tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773), ItK, 84(1980), 469–485.

29 Martin DU CYGNE, *De arte poetica libri duo*, Leodii, 1664.

30 HELLMAYR, *i. m.*, 1734, 262–265; DU CYGNE, *i. m.*, 1664, 228–235; vö. Bohuslav BALBÍN, *Verisimilia humaniorum disciplinarum*, Pragae, 1666; Jacob MASEN, *Ars nova argutiarum*, Coloniae, 1649; Uő., *Speculum imaginum veritatis occultae*, Coloniae, 1681.

31 MOESCH, *i. m.*, 1693, 35, 39–40, 48, 51, 68, 104–105, 108–114, 172–174, 199–200, 286–287, 299–300.

32 BÁN, *i. m.*, 1971, 75; „Candela ardens, cum lemmate: Alijs serviendo consumidor.” MOESCH, *i. m.*, 1693, 104–105.

alkalommal is szerepel például Picinellinél, akinek *Mundus symbolica* (első kiadása: Milano, 1653) minden valószínűség szerint Moesch alapvető segédlete volt.³³ Erre utal, hogy a szimbólumot és az emblémát Moesch ugyanúgy különíti el, mint Picinelli. Másrészt Moesch nyolc további szimbólumpéldája is megtalálható Picinellinél.³⁴ Picinelli mellett Moesch forrása lehetett még Girolamo Ruscelli, Emanuele Tesauro, Henricus Engelgrave, Julius Wilhelm Zinckgreff és Gabriel Rollenhagen.³⁵ Moesch az egyetlen, akinél a több tekintetben a magyarországihoz hasonlítható lengyel emblematika hatására gondolhatunk, s ő az, aki példaként idézi egy 1679-ben Győrben előadott verses gratuláció emblematikus részletét.³⁶

Egyik eddig bemutatott irányhoz sem sorolható Szerdahelyi György *Aestheticájának* a retorikus irodalomszemlélet hagyományában gyökerező *imago*-elmélete. Ezek a XVI–XVII. századi elmélet és gyakorlat közvetett ismeretét tükröző részek a javított latin kéziratban és az 1778-as kiadásban a második rész első, *De sensibilitate lucis, et coloris* című könyvében, a rövidített és átszerkesztett magyar fordításban pedig a hasonló című ötödik könyvben találhatók.³⁷ Szerdahelyi szerint a *metafora*, *allegoria*, *apologus*, *parabola*, *emblema*, *aenigma*, *symbolum* és *hieroglyphica* az egyiptomi bölcsektől származó rejtett értelmű képesség rokon kifejezési formáinak

-
- 33 Philippus PICINELLUS, Augustinus ERATH, *Mundus symbolicus*, tom. I, Coloniae, 1687, tom. II, Coloniae, 1694. „Aliis inserviendo consumer”: I, 378; II, 70.
- 34 PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, I, 1687. Tractatus Symboli naturam [...], c4a–i2a; „A magno maxima”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 48 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, I, 1687, 98; „Illustrabit omnia”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 51 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 13; „Vis vitam tollere? tolle fidem.”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 104 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 234; „Quo reliquiae? si me deficit una fides”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 104 – „Nil reliquae si me deficit una fides”: PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 234; „Sic spectando fides”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 200 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 700; „Manet ultima coelo”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 286–287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 260; „Perit, ne pereat”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 322; „Et brevis et levis est”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 108.
- 35 Girolamo RUSCELLI, *Le Imprese illustri*, Venetia, 1572; Emanuele TESAURO, *Inscriptiones*, Taurini, 1670; Henricus ENGELGRAVE, *Lux Evangelica*, Amstelodami, 1655; Uő., *Lucis Evangelicae*, Coloniae, 1659; Julius Wilhelm ZINCKGREFF, *Emblematum Ethico-Politicorum*, Heidelberg, 1619; ROLLENHAGEN, *i. m.*, 1611–1613.
- 36 MOESCH, *i. m.*, 1693, 68. A Moesch által hivatkozás nélkül idézett rész Széchényi György esztergomi érseket köszönti, benne az érseket galambhoz hasonlítják. A részlet az 1679-ben a győri jezsuita diákszínpadon előadott „Pro aggratulatione Archi-Episcopi Georgii Széchényi [...] ex Gentilitio illius symbolo columbam genio poetico animarunt” megnevezésű, ismeretlen szövegű gratuláció része lehet. Vö. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, II, 1561–1773, Bp., 1986, 15.
- 37 Georgius SZERDAHELY, *Aesthetica sive doctrina boni gustus ex philosophia pulchre deducta in scientias et artes amaeniores*, 1778, BEK K, F 20; Uő., *Aesthetica sive Doctrina boni Gustus [...]*, Buda, 1778; SZERDAHELYI György, *Aesthetika avagy a jó ízlésnek [...]* tudománya, SZERDAHELYI György [...] után írta SZÉP János, Buda, 1794; vö. JÁNOSI Béla, *Szerdahelyi György Aesthetikája*, Bp., 1914; MARGÓCSY István, *Szerdahelyi György művészetelmélete*, ItK, 93(1989), 1–33.

tekinthetők. Szerdahelyi szabályokat is megfogalmazott, ezek azonban Jánosi Béla forrásfeltárása tükrében nem tekinthetők eredetieknek,³⁸ s erőteljesen emlékeztetnek a Szerdahelyi által nem hivatkozott Paolo Giovio nyomán kidolgozott XVII. századi regula-gyűjteményekre. A képiség funkciójának (*delectatio et doctio*) tárgyalásánál Szerdahelyi hivatkozik Nicolaus Caussin *De eloquentia sacra* című retorikai kézikönyvére, melynek negyedik könyve az *inventio* forrásai között tárgyalja az emblémát.³⁹ Poétikájában Szerdahelyi a *De usu poetices* és a *De fabula* című részekben foglalkozik az „iconismus” kérdéseivel. A rejtett értelmű képiséget az *imago descripta* fogalomköréből bontja ki. Esztétikájához képest új gondolata nincs, példatára viszont jóval gazdagabb.⁴⁰ Mindez jelzi, hogy Szerdahelyi, ha áttételesen is, de ismerte a humanista, későhumanista és jezsuita elméletek fő összetevőit, s egy korszerű esztétikai-filozófiai-irodalomtörténeti megközelítésben helyezte el az emblematikát.

4. Negatív megközelítések. Ide soroltuk az emblematikát elutasító elképzeléseket. Néhány évvel Winckelmann-nak a képzőművészeti allegóriát illető bírálata (1766) előtt ez a felfogás tükröződik Kaprinai István *Institutiójában*.⁴¹ Az embléma és a szimbólum kifejezés a két kötetes műben nem fordul elő, s az allegorizálás kritikai bemutatásában Kaprinai a szimbólum és az embléma fölöslegességét hangsúlyozza. Így például elítéli, ha a szónok Borgia Ferencet Izabella hamvaiból megéledt fónixnek, Loyola Ignácot a világ Prométheusának, Xavéri Ferencet pedig az Újvilág Atlasának nevezi.⁴² Az ilyen és ehhez hasonló, a jezsuita szentemblematikában gyakori megoldásokat összefoglalóan allegóriának nevezi.⁴³ Ez jelzi, hogy Kaprinai jól ismerte az allegorizálásra hajló XVII–XVIII. századi emblémagyakorlatot, de teljes egészében idejétműltnak tekintette.

Az emblémaszerzők elméletei

Már utaltunk arra, hogy az emblematikát Európa-szerte a gyakorlat túlsúlya határozta meg. Ez alól Magyarország sem volt kivétel. A magyarországi emblematikusok azonban a viszonylag sokszínű gyakorlat mellett nem hoztak létre az olasz, francia

38 SZERDAHELYI, *i. m.*, 1778, kézirat, Pars II, 52–76; Uő., *i. m.*, 1778, nyomtatvány, Pars II, 52–74; Uő., *i. m.*, 1794, 206–218; vö. JÁNOSI, *i. m.*, 1914, 10–17, 27–35.

39 Nicolaus CAUSSIN, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Coloniae, 1626, Liber Quartus, De inventione, et locis, 146–147, 195–196.

40 Georgius SZERDAHELYI, *Ars Poetica generalis ad Aestheticam [...]*, Budae, 1783, Liber I, De pretio poetices, Caput III, De usu poetices, 19–20; Liber II, De natura poetices, Sectio I, De Fabula, II, Pictura seu descriptio rerum simultaneorum, 66–72.

41 Johann WINCKELMANN, *Versuch einer Allegorie*, Dresden, 1766; Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae*, I–II, Cassoviae, 1758–1763, I, 38–41, 137–139, 593–620; II, 624–627.

42 KAPRINAI, *i. m.*, II, 624–627.

43 Éva KNAPP, Gábor TŰSKÉS, *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 1997/1, megjelenés alatt.

és német szerzőkéhez mérhető elméleti teljesítményt. Az elméleti megjegyzések két, időben jól elkülöníthető csoportba oszthatók.

1. Alapvetően az alkotásra irányul a két legjelentősebb XVI. és XVII. századi magyar emblematikus, Zsámboky János és Lackner Kristóf elmélete. Zsámboky az *Emblemata* bevezetőjében összegezte elképzelését.⁴⁴ Ennek a négy és fél lap terjedelmű, latin-görög keverék nyelven írt, tömör szövegnek az értelmezése, eszmei kapcsolatrendszerének meghatározása máig foglalkoztatja a hazai és nemzetközi kutatást.⁴⁵ Mint ismeretes, Zsámboky személyes kapcsolatban állt a XVI. század közepének legjelentősebb emblémaszerzőivel és elméletíróival, Hadrianus Iuniuszal, Achille Bocchival, Paolo Giovióval és Natale Contival. A Zsámboky-könyvtár Alciato-, Bocchi-, Iunius-, Conti- és Giovio-köteteinek megjelenési ideje arra a lehetőségre figyelmeztet, hogy azok részben már 1564, azaz az *Emblemata* megjelenése előtt Zsámboky tulajdonában lehettek,⁴⁶ tehát számolni kell hatásukkal. Az említettekén kívül Zsámboky kortárs forrásai, illetőleg ösztönzői között tartja számon a kutatás az újra felfedezett *Horapollót*, Giovanni Pierio Valeriano *Hieroglyphicáját*, valamint Scipione Bargagli, Giulio Cesare Capaccio és Gabriele Simeoni impréza-gyűjteményeit.⁴⁷

A bevezető ugyanazokat a témaköröket érinti, amelyek a kor emblematikusait foglalkoztatták. Ezek az embléma meghatározása, sajátosságai és elhelyezése a hasonló irodalmi formák között; a funkció, a rendszerezés és az eredet kérdésköre; valamint az emblémakészítés szabályai.⁴⁸ Zsámboky jelentősen kibővíti az embléma tárgyának Alciato-féle meghatározását, amikor azt mondja, hogy az embléma témáját egyaránt merítheti a történelem, a természet, a moralitás és a mitológia területéről. Meghatározása szerint az embléma ugyanúgy, mint a humanista kompilációs irodalom más kedvelt kisformái, így a *gnoma*, *fabula*, *exemplum*, *proverbium*, *apophtegma*, elsősorban az erkölcsi oktatás eszköze. Abban különbözik ezektől, hogy burkolt, rejtett vonatkozása is van, amely magyarázatra szorul, elgondolkodtat, s a szimbólumhoz hasonlóan képszerűen ábrázolja azt, amit ki akar fejezni. Az emblémában legyen éleselméjűség, kellem és gazdag tartalom, magvas és komoly gondolatokra

44 Johannes SAMBUCUS (ZSÁMBOKY), *Emblemata [...]*, Antverpiae, 1564, De Emblemate, 3–7.

45 VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János emblémái*, I–II, Könyv és Könyvtár, 4(1964), 193–226; 5(1966), 181–243; Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, facsimile, Einl. August BUCK, Bp., 1982, 7–43; Holger HOMANN, *Studien zur Emblematik des 16. Jahrbunderts (Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzuart, Nicolaus Taurellus)*, Utrecht, 1971, 43–78; KLANICZAY Tibor, *Holger HOMANN: Studien zur Emblematik des 16. Jahrbunderts [...]*, ismertetés, ItK, 75(1971), 246–247; Ingrid HÖPEL, *Emblem und Sinnbild: Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, 1987, 132–141; Denis L. DRYSDALL, *Joannes Sambucus, „De Emblemate” (text and translation)*, *Emblematica*, 5(1991), 111–120.

46 *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*, GULYÁS Pál olvasatában, Szeged, 1992, nr. 852, nr. 1852, nr. 277/2, nr. 1757, nr. 534, nr. 2513.

47 BUCK, *i. m.*, 1982, 18.

48 Vö. KNAPP, *i. m.*, 1995, 595–596.

épüljön, s a kép konkrét vagy legalább közös meggyőződésen alapuló valóságot ábrázoljon. Az embléma ezoterikus jellege már Alciatónál és Bocchinál megtalálható, mértékéről Zsámboky Giovióval azonos nézetet vall: az embléma rejtettebb, mint az aristotelési „problemata”, de könnyebben érthető, mint a „dilemmata” és az „aenigmata”.

A rejtettség („aliquid obscuris”) kritériuma az emblémában szorosan összefügg Zsámboky Téglásy Imre által feltárt költészet- és művészetfelfogásával, közelebről magukban az emblémákban, továbbá különböző poétikai és retorikai műveiben kifejtett allegorikus imitációelméletével és a csodálatkeltés esztétikájával. Összefoglalóan: a költészet valóságot szabadon átformáló jellege Zsámboky szerint megfelel az erkölcsi szándék közvetett, analóg, figuratív módon történő, a valóságot elrejtő emblematiszta kifejezésének.⁴⁹ A költői tudás – Pierre Ronsard kifejezésével – Zsámbokynál is „rejtett művészet” (*art caché*), s a helyes utánpótlás mindig elkendőzött, leplezett, titkos és rejtett.⁵⁰ Elméleti szempontból sem közömbös, hogy az antik mintákon tájékozódó embléma-költészet elmélkedő, moralizáló ágát képviselő Zsámboky felvett gyűjteményébe az általa adott embléma-meghatározástól eltérő megoldásokat is, így például képpel illusztrált exemplum-elbeszélést, verses képleírást, építáriumot, címermagyarázatot, lakodalmi verset és dicsőítő költeményt.

Lackner Kristóf emblematiszta művei közül egyedül a *Florilegus Aegyptiacus* olvasói előszavában található elméletinek minősíthető megjegyzések.⁵¹ Határozott körvonalú, önálló koncepciója nincs, s mint Kovács József László kimutatta, fő ösztönzőként Valeriano *Hieroglyphicája* lebegett szeme előtt, melynek előszavából idéz.⁵² A közölt szimbolikus motívumoknak és értelmezéseknek számos párhuzama található a korábbi és kortárs emblematiszta művekben, így például Alciato, Camerarius, Rollenhagen, Jacob von Bruck-Angermundt és mások műveiben. Az emblematiszta Lackner az egyiptomi iratok megfejtéseként, értelmezési lehetőségeként értékeli. Az *aenigmata*, *parabola*, *hieroglyphica*, *allegoria* és *emblemata* kifejezéseket szinonimaként, minden további elkülönítés és meghatározás nélkül használja. Az előszó és a szótári szerkezet egyaránt mutatja, hogy a gyakorlatra irányuló, építészeti, festészeti alkalmazásra szolgáló alkotói segédletet kívánt készíteni. A manierista embléma-kedvelés hatását tükröző szemlélete funkcionális, mely szerint az emblematiszta fő célja

49 TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988, 92–117.

50 Pierre de RONSARD, *Oeuvres complètes*, V, révisée, augmentée et annotée par Paul LAUMONIER, Paris, 1914–1919. „Reponse aux iniures et calumnies de ie ne scay quels Predicantoraux et Ministreaux de Genève”, 397–430, itt: 421. A részlet fordítását idézi TÉGLÁSY, *i. m.*, 1988, 104.

51 Christophorus LACKNER, *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronensi*, Kereszturini, 1617, A5b–A7b.

52 LACKNER Kristóf, *Florilegus Aegyptiacus in Agro Sempronensi; Maiestatis Hungariae aquila*, Keresztur, 1617, facsimile, bev. KOVÁCS József László, Bp., 1988; vö. KOVÁCS József László, *Emblematiszta, hieroglifiká, manierizmus (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából)*, I–II, Soproni Szemle, 25(1971), 3–17, 97–108; Uő., *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, 1972.

morális jellegű alkotások létrehozása az erények elsajátítása érdekében. A moralitás és a didaktika mellett a *delectatio* fontosságát hangsúlyozza.

Lackner további emblemikus munkáinak fő jellegzetessége az ún. hieroglifikus emblémák nagy száma, valamint a helyi, személyes elemek bevonása az értelmezésbe. Az emblémákat magyarázó terjedelmes prózai értekezésekben morális, hadtudományi, pedagógiai és más elképzeléseket fejtett ki, amihez jelentős mennyiségű klasszikus ismeretanyagot, teológiai és mitológiai elemet is felhasznált.⁵³

Zsámboky és Lackner elvi megjegyzéseinek közös vonása, hogy mindketten további alkotásra akartak ösztönözni, s erre jelentős művek produktív befogadásával mutattak példát. Munkáik a magyar jezsuita kollégiumok könyvtáraiban és a főúri könyvtárakban egyaránt megtalálhatók voltak, aktív befogadásukra azonban a hazai emblémagyakorlatban és -elméletben eddig nem találtunk utalást.

2. Az elvi megközelítés másik fő iránya, a *befogadásra orientált elmélet*, a XVIII. században ragadható meg először. Két jellegzetes képviselője Vanossi Antal és Bod Péter. Az *Idea sapientis* bevezetőjében Vanossi a horatiusi „utile et dulce”-ra hivatkozik, s az emblemikus-szimbolikus bemutatástól a filozófiai tézisek („summarium Philosophiae morum synopsim”) jobb elsajátíthatóságát, az emlékezet támogatását reméli.⁵⁴

Az embléma és a szimbólum külön említése utal arra, hogy Vanossi ismerte a velük kapcsolatos korábbi elképzeléseket, bár ezeket nem részletezi, s emblémái sem különíthetők el szimbólumaitól. Forrásaiból néhányat külön is megemlít, közülük ebben az összefüggésben Saavedra Fajardo és John Barclay (akinek *Argenis*t emblemikus illusztrációkkal is kiadták) érdemel említést. A jezsuita elméleteken kívül Vanossi ismerhette a későhumanista elképzeléseket is. Nála azonban az emblematika kizárólag hasznos, szórakoztatva oktató, a befogadást segítő eszköz, s nem önálló irodalmi forma. Erre utal az is, hogy hiányoznak az emblémák készítésére vonatkozó megjegyzések.

Bár a neolatin irodalom és az emblémaszerzők körén egyaránt kívül esik, nem hagyható említés nélkül Bod Péternek a *Szent Irás értelmére vezérlő magyar leksikon* bevezetőjében kifejtett elképzelése.⁵⁵ Bod Vanossihoz hasonlóan elsősorban magyarázni akar, de ő a bibliai fogalmak szimbolikus értelmét magyarázza. Az embléma mint a bibliai exegézis eszköze nála is a tanítást, a befogadást, a felismerést, s nem pedig a további alkotást szolgálja. Az „elől-járó beszéd” szerint az emblémának megfelelő magyar kifejezés az „ábrázolás”. Bod nem hoz létre új emblémákat, hanem a bibliai szöveg lelki értelmezésének egyik módját nevezi annak. Meghatározása

53 Christophorus LACKNER, *Coronae, Hungariae, Emblematica*, Lavingae Suevorum, 1615; Uő., *Emblematischer Tugend Spiegel*, Franckfurt, 1618; Uő., *Galea Martis*, Tubingae, 1625; vö. ANGYAL Endre, *Európai manierizmus és magyar irodalom*, ItK, 66(1959), 95–101, itt: 99.

54 Antonius VANOSSY, *Idea Sapientis Theo-politici [...]*, Viennae, 1725, Praefatio Authoris ad lectorem.

55 BOD Péter, *Szent Irás értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolosváratt, 1746, Elöl-járó beszéd az Isten-félő jó indulatu Olvasóhoz, c3b–d3b.

szerint az emblémák a példázatokkal (*typus*), példabeszédekkel, jelekkel és a tulajdonságon alapuló egyszerű hasonlatokkal (*nuda similitudo*) együtt a „hasonlatosság szerint való szólások Formái”. Bod tehát a korabeli poétikai, retorikai meghatározások egy részének megfelelően a képes beszéd hasonlóságon alapuló kifejezésformái körében helyezte el az emblémát.

Míg az „Isten parantsolatjából” esett példázatok „jövendő és Lelki dolgokra mutattanak”, az emblémák természeti dolgok, amelyek a lelki és mennyei dolgokra utalnak. Az emblémák, azaz „Ábrázolások nem annyira a külső dolgok Matériájokban, mint azoknak egy máshoz való kötelességekben, relátzójokban [...] állanak, s ott-is kell a Hasonlatosságoknak Fundamentomát keresni”.⁵⁶ Jelentésük függ attól is, hogy az ábrázolt dolog milyen tulajdonságát akarják velük kifejezni. Ezt követően Bod szabályok sorozatával mutatja be, hogyan lehet megtalálni az emblémák jelentését. Kitér arra, miként lehet megkülönböztetni a két rokon formát, az emblémát és a példázatot (*typust*). Eszerint „[...] a Pélázatok tsak addig vóltak Pélázatok, míg a példázatotott dolgok meg-lettek [...] De az Ábrázolások (Emblemák) meg-maradnak mind addig, míg Ember lészen a Földön”, s ezek mindig ugyanazt jelentik.⁵⁷

Zsámboky és Lackner, illetőleg Vanossi és Bod nézetei lényegüket tekintve tehát párhuzamba állíthatók az irodalomelméleti kézikönyvekben megragadható kettős emblémafelfogással. A humanista, későhumanista szerzők alkotásközpontú álláspontja szerint az emblémát önmagáért, az általa más irodalmi formáknál jobban kifejezhető tartalomért érdemes elkészíteni. Ez az embléma önálló irodalmi kategória. A két XVIII. századi szerző viszont nem önálló, másodlagos kifejezési formát látott az emblémában, amely csupán segédeszköze az oktatásnak, a filozófia, illetőleg a Biblia megértésének.

A magyarországi emblémaelméletek időbeli alakulása, európai összefüggései és kapcsolata a gyakorlattal

Bár az embléma műfaji hagyományai részben eltérően alakultak a különböző nyelvekben és kultúrákban, az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az emblémakészítés gyakorlatához hasonlóan az emblémáról való elméleti gondolkodás sem nemzeti határok mentén történt. A magyar anyag mintegy kicsiben tükrözi az európai elméletek sokrétegűségét – annak ellenére, hogy nálunk nem születtek önálló embléma- és impréza-traktátusok, nem készültek fordítások az európai traktátusirodalomból, s az emblémát középpontba állító retorikai vagy poétikai mű sem ismert.⁵⁸

56 BOD, *i. m.*, 1746, d1a.

57 BOD, *i. m.*, 1746, d2a.

58 F. W. WENTZLAFF-EGGEBERT, *Emblematik und Rhetorik: Zu Jacob Friedrich Reimmanns Bekandte Und Unbekandte Poesie der Deutschen (1703) = Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730: Festschrift für Günther Weydt*, hrsg. Wolfdietrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM, Bern–München, 1972, 493–497.

A vizsgálat megmutatta azt is, hogy a nagyjából a befogadás szintjein mozgó, reprodukív jellegű magyarországi emblémaelmélet sem az irodalomelméletben, sem a gyakorlati emblematikában nem jutott az európaiól eltérő következtetésekre. Az ingadozó szóhasználaton és a különböző álláspontok egymás mellett élésén kívül közös vonás, hogy az emblémát a magyarországi szerzők sem tudták pontosan elhelyezni az irodalmi eszköztárban és műfaji rendszerben, s tanácstalanság mutatkozik az érintkező kifejezésformák meghatározásában. Közös sajátosság az is, hogy az embléma a magyarországi elméletekben sem pusztán irodalmi forma, hanem szoros kapcsolatban áll meghatározott eszméi, vallási törekvésekkel. A magyar anyag is jelzi az emblematikus műfaji rendszer kanonizációs folyamatának állomásait,⁵⁹ specializálódását és popularizálódását, valamint a kifejezésforma behatolását más műfajokba.

A humanista (Giovio) és későhumanista (Picinelli) emblémaelméletek közvetlen hatása Magyarországon nem nevezhető jelentősnek. Ezek elsősorban áttételesen hatottak, részben az alkotói gyakorlat, részben különféle átdolgozások közvetítésével. A XVI. század végétől gyorsan kifejlődő jezsuita emblémaelméletek hatása ennél erőteljesebben érvényesült. A humanista elmélet és gyakorlat elemeinek egy része a délnémet evangélikus szerzőknél (Arndt, Gerhard, Harsdörffer) kimutatható szinkretista tendenciákhoz hasonlóan⁶⁰ jezsuita szerzők nézeteivel együtt jelent meg két protestáns elméletíró, Beckher és Piscator munkásságában.⁶¹ A történeti, művelődéstörténeti összetevők mellett az erőteljes jezsuita hatásnak szerepe volt abban is, hogy a humanista kifejezésvilág csak viszonylag gyengén és rejtetten jelentkezett a magyarországi emblematikában. Ugyanakkor a humanista elmélet és gyakorlat funkcionális átforgalmazásával kialakult úgynevezett „másodlagos emblematika” hatása az alkalomhoz kötött műfajokkal együtt erőteljesebben jelentkezett az elméletben, a példatárakban és a gyakorlatban. További sajátosság, hogy a XVII. századi jezsuita emblematikusok (Masen, Tesauo) argutia-elmélete a magyarországi irodalomelméletben nem kapcsolódott össze közvetlenül az emblematikával.

Az elméletekhez képest viszonylag gazdag magyar emblematika gyakorlat nehezen, illetőleg egyáltalán nem érthető meg, ha feltételezzük az elméletek elsődlegességét. Világossá vált, hogy a gyakorlatot Magyarországon sem lehet csupán az elmélet függvényében vizsgálni. Az elméletekben megvan az alapja a gyakorlati alkalmazás

---

59 Bernhard F. SCHOLZ, *Literarischer Kanon und literarisches System: Überlegungen zur Komplementarität zweier literaturwissenschaftlicher Begriffe anhand der Kanonisierung von Andrea Alciato's „Emblemata liber” (1531) = Literarische Kanonbildungen der Romania: Beiträge aus dem Deutschen Romanistentag 1985*, hrsg. Günter BERGER, Hans Jürgen LÜSEBRINK, Rheinfelden, 1987, 55–85.

60 Jean-Daniel KREBS, *Tradition und Wandel der Allegorese bei Georg Philipp Harsdörffer: Die „Zufällige Andacht” = Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hrsg. Wolfgang HARMS, Amsterdam, 1993, 219–259; Uő., *G. P. Harsdörffers geistliche Embleme zwischen katholisch-jesuitischen Einflüssen und protestantischen Reformbestrebungen = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 539–552.

61 BECKHER, *i. m.*, 1656; PISCATOR, *i. m.*, 1642.

sokféleségének, de az elméletek sosem írják le pontosan a tényleges gyakorlatot. Az elvi fejtegetések csak részben érintik a gyakorlati felhasználás szempontjából fontos kérdéseket, s az elméletek jelentős részének hatása a gyakorlatra csak áttételesen vagy úgy sem érvényesült. Magyarországon is megfigyelhető az önálló emblémaelméletek, a retorikák és a poétikák emblémára vonatkozó megjegyzéseinek, valamint a gyakorlatnak a hármasszoros kölcsönhatása. Az elmélet és a gyakorlat befogadásának csatornáiban azonban nem mindig esnek egybe: a valódi nemzetközi hatást az európai retorikai, poétikai és emblémaelméleti irodalom Magyarországon használt kéziratok és nyomtatott műveiből, a külföldi szerzők Magyarországon megjelentetett, esetenként magyarra is lefordított munkáiból és a hazai oktatási gyakorlatba bekerült emblémáskönyvekből együttesen lehet felmérni.⁶²

Mindezek alapján a magyarországi emblémaelméleti diskurzus három fő jellegzetességét a következőkben összegezhetjük:

1. Az előszavak, a poétikai és retorikai traktátusok vonatkozó megjegyzései, a példaként állított szerző- és műjegyzékek Zsámbokytól eltekintve nem felelnek meg a „theoria” humanista, későhumanista kritériumainak, mivel hiányzik az önálló, tételesen megfogalmazott gondolati rendszer.⁶³

2. A reneszánsz műfajelméletbe ágyazott humanista emblémafelfogás nálunk is megjelent, de nem vált uralkodóvá.

3. Az elméleti törekvésekre a XVII. század közepétől kezdve a jezsuiták által befolyásolt funkcionális, normatív szemlélet, az emblématermelés és -befogadás irányításának szándéka nyomta rá a bélyegét.

Az elméleti törekvések időbeli alakulását vizsgálva megállapítható az is, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század elején a humanista, illetőleg manierista szemlélet hatása uralkodott (Zsámboky, Lackner, Aszalós). Az emblematikát meghatározó európai szerzők egy részének (például Alciato, Valeriano, Giovinetti, Achille Bocchi) hatása jól kimutatható.

A XVII. század elejétől a későhumanista (Aresi, Picinelli) vonásokat tovább alakító jezsuita elmélet (Caussin, Masen, Pietrasanta, Balbín) befolyása keveredik a további hatásokkal. Az ekkortájt kiadott magyarországi retorikák jelzik az emblematikus kifejezésmód behatolását a próza területére, s elősegítik az új formai és funkcionális változatok intézményesülését. Az emblémaelméletekben jelentkező kettős felfogás kívül erre utal az irodalomkedvelő magyar főurak írói, fordítói tevékenysége. Wesselényi István például 1620-ban magyarra fordította a jezsuita Jan David emblematikus meditációsorozatának első részét, s képekkel együtt kiadásra szánta.⁶⁴ A korszak főúri magánkönyvtáraiban a humanista emblematika mellett

62 TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 1996.

63 Bernhard F. SCHOLZ, *Das Emblem als Textsorte und als Genre: Überlegungen zur Gattungsbestimmung des Emblems = Zur Terminologie der Literaturwissenschaft: Akten des IX. Germanistischen Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft Würzburg, 1986*, hrsg. Christian WAGENKNECHT, Stuttgart, 1989, 289–308, itt: 304.

64 Báró WESSELÉNYI István, *Az elfegyzett személyeknek paradicsomkertje*, s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, 1990.

megjelentek a XVII. századi későhumanista és jezsuita emblémakönyvek. Zrínyi Miklós könyvtárában például Alciato, Ruscelli, Bocchi, Montenay, Camerarius kötetei mellett megtalálhatók voltak Typotius, Lackner, Rollenhagen és a jezsuita Jeremias Drexel művei, továbbá Saavedra Fajardo emblematikus királytükre.⁶⁵ Csáky István fejedelmi tükrének hivatkozásaiban egymás mellett szerepelnek Alciato, Bocchi, Ricciardus művei, Typotius, Masen, az *Imago primi Saeculi*, Engelgrave és Saavedra Fajardo.⁶⁶ Ez az időszak a magyarországi emblematika eleven, az aktív recepciót előnyben részesítő szakasza.

A XVIII. századot a passzív befogadás és a megkésett adaptáció jellemzi elsősorban. Ez részben a jezsuita túlszabályozási törekvések erőteljes hatásával magyarázható. Másrészt összefügg azzal, hogy lassan szétbomlottak és átrendeződtek a különféle *imago*-, szimbólum- és emblémakoncepciók elméleti keretei, s az embléma-divat az európai tendenciáknak megfelelően nálunk is hanyatló szakaszába ért. Kaprinai István és Szerdahelyi György idézett művei mellett ezt tükrözik a korszak emblematikus kiadványai. A XVII. századi jezsuiták, így például Bohuslav Balbín és Jacob Masen emblémái gyakran feltűnnek az alkalmi gratulációkban és más kiadványokban.⁶⁷ Több mint száz éves késéssel ekkor jelenik meg két kiadásban (1748, 1759), több változatban is Saavedra Fajardo *Idea Principis Christiano-Politicje*.⁶⁸ Mintegy százhetven évvel az első kiadás után, 1761-ben jelent meg Budán Nicolaus Reusner *Symbolorum Imperatorum*.⁶⁹ Mikes Kelemen 1747-ben fordította le Benedict Haeften *Le chemin royal de la croix* című, több mint száz évvel korábbi művét, amely Jenei Márton új fordításában csak 1772-ben jelent meg nyomtatásban.⁷⁰ Drexel 1627-es *Heliotrophiuma* a XVII–XVIII. század fordulóján készült, de elveszett protestáns fordítások után csak ekkor jelent meg magyarul, s ekkor látott napvilágot a magyar nyelvű *Argenis*-fordítás két változata.⁷¹

---

65 *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991.

66 CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, gond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

67 *Concentus symbolicus [...] Domino Josepho Andreae VENZL, Posonii, 1733.*

68 Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea Principis Christiano-Politicus*, Pestini, 1748, liber gradualisként és tézisek nélkül is; Uő., *Idea Principis Christiano-Politicus*, Pestini–Budae, 1759. A műről a pesti kiadó, Mauss ajánló soraiban így írt: „[...] Musarum cultoribus, atque in primis Inclutissimae Genti Hungariae acceptissima haec Emblemata, ad ornandum firma et diuturna [...]” SAAVEDRA FAJARDO, *i. m.*, 1748, A2a–b.

69 Nicolaus REUSNER, *Symbola Imperatorum Romanorum [...] Classis prima [...] secunda [...] tertia*, Budae, 1761.

70 MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1970 (M. K. Összes Művei, 3), 948; Benedict HAEFTEN, *A keresztnek közönséges uta*, ford. P. JENEI Márton, Pest, 1772.

71 Jeremias DREXEL, *Nap után forgó virág*, ford. DÉVAY András, Nagyszombat, 1764; vö. ESZE Tamás, *A magyar napraforgóvirág*, Egyháztörténet, 1943, 330–345; [BARCLAY, John] BARKLÁJUS János *Argenisse*, ford. K. BOÉR Sándor, Kolozsvár–Szeben, 1792.